

VARIACIÓN E SINONIMIA NAS UNIDADES FRASEOLÓXICAS. CARACTERIZACIÓN XERAL E PROPOSTAS DE TRATAMENTO LEXICOGRÁFICO

MARÍA ÁLVAREZ DE LA GRANJA
Universidade de Santiago de Compostela

1. *Introducción*

Un dos moitos retos que todo lexicógrafo ha de afrontar á hora de elaborar un dicionario xeral é o de proporcionar un tratamento sistemático e axeitado das unidades fraseolóxicas. Os importantes avances que tiveron lugar nas últimas décadas na investigación da teoría fraseolóxica puxeron as bases para resolver os problemas que suscita o tratamento lexicográfico de tales unidades e deron lugar ó nacemento dunha nova subdisciplina lingüística: a fraseografía. O desenvolvemento da fraseoloxía permitiu, ademais, non só coñecer mellor as unidades fraseolóxicas, senón tamén concederlles un status máis elevado no conxunto das unidades da lingua, o cal habería de reflectirse nos dicionarios xerais. Así, no caso do galego, os dous últimos dicionarios xerais monolingües, o *Diccionario da lingua galega* (en adiante *DLG*), de 1995 e o *Diccionario da Real Academia Galega* (en adiante *DRAG*), de 1997, son os que ofrecen un tratamento máis completo das unidades da fraseoloxía, ó proporcionaren, aínda que non sistematicamente, exemplos de uso e sinónimos. Con todo, son aínda moitos os aspectos que cómpre revisar para atinxir un tratamento realmente sistemático e adecuado de tales unidades¹. O obxectivo deste traballo é achegarse a un deses aspectos problemáticos que ofrece dificultades a calquera lexicógrafo que decida introducir no seu dicionario unidades fraseolóxicas: a variación e en relación con esta, a sinonimia. Dado que non podemos abarcar tódolos dicionarios que inclúen tal tipo de unidades, centrarémonos exclusivamente no tratamento en dicionarios xerais monolingües, aínda que moitas das

¹ Sobre o tratamento nos dicionarios galegos, vid. Álvarez de la Granja 1997.

nosas propostas serán tamén válidas para dicionarios bilingües e fraseolóxicos.

Antes de aborda-lo problema concreto da variación e da sinonimia, debemos facer unha serie de precisións que son necesarias para entende-los seguintes parágrafos deste traballo. En primeiro lugar, consideramos que o tipo de significado portado polas unidades fraseolóxicas coincide co tipo de significado característico das unidades simples, monoverbais: significado léxico nuns casos (*estira-la pata, morrer*), significado gramatical noutros (*e mais, e*) e significado pragmático e/ou referencial noutros (*ata logo, ola; amén, pasou un anxo*). Deste xeito, e dado que os niveis de frecuencia no discurso das unidades fraseolóxicas son comparables en moitos casos ós niveis de frecuencia das unidades monoverbais (*ata logo / ola*), a información que o dicionario proporcione para unhas e outras debe ser, respectando as peculiaridades de cada tipo de expresión, cuantitativamente e, na medida do posible, cualitativamente equiparables, pois a súa importancia para a codificación e descodificación de textos é tamén equiparable. Por este motivo, defendemos un tratamento das unidades fraseolóxicas que, dando conta das súas particularidades, coincida, en tódolos aspectos nos que se poida achar un paralelismo, co tratamento das unidades monoverbais, de xeito que non só se atinxa o máximo de sistematicidade global no dicionario, senón que se eleve tamén o rango das unidades fraseolóxicas no conxunto das unidades de tratamento lexicográfico.

Como consecuencia do que acabamos de indicar, as propostas de tratamento das unidades fraseolóxicas que fagamos non deben entenderse en termos absolutos, senón como modelos relativos vinculados directamente co tratamento no mesmo dicionario das unidades monoverbais. Escollemos un modelo de dicionario que informa da categoría gramatical, do rexistro (se é marcado), do contorno (na definición) e de posibles sinónimos e antónimos, e que proporciona exemplos de uso. Así mesmo, cómpre sinalar que se trata dun modelo baseado nos dicionarios galegos actuais, de xeito que, como se observará, algúns aspectos do tratamento están en relación directa coas peculiaridades destes derivadas da situación particular da lingua galega (fundamentalmente os que se vinculan co tratamento das variantes diatópicas). Por outra banda, as entradas que nos sirvan para exemplifica-las nosas propostas relativas á variación e á sinonimia non pretenden máis ca isto último, de xeito que outros elementos do artigo lexicográfico como a definición ou os exemplos de uso non aspiran a ser, en absoluto, os mellores posibles.

Dado que nos centramos exclusivamente na variación e na sinonimia, existen algúns aspectos en relación ó tratamento lexicográfico das unidades fraseolóxicas, discutibles e discutidos, que non podemos razoar neste traballo e ante os cales debemos adoptar unha postura que se reflectirá nos nosos exemplos. Referímonos fundamentalmente ó problema da localización das unidades fraseolóxicas no dicionario. ¿Onde situalas? Remitimos ó lector, para a discusión sobre o tema, á obra de Haensch et alii (1982: 503-510) e ós traballos de Bárdosi (1992) e de Álvarez de la Granja (1996), e adoptamos aquí o criterio, bastante estendido nos dicionarios actuais, de ordena-las unidades fraseolóxicas baixo o lema dun dos compoñentes, escollido de acordo cunha ordenación, máis ou menos arbitraria, de categorías. A ordenación que establecemos é a seguinte:

Substantivo
Adxectivo
Adverbio
Verbo
Pronome
Preposición, conxunción, artigo

Así pois, unha expresión constituída por un verbo e un substantivo (*mete-lo zoco*), aparecerá baixo a entrada do substantivo (*zoco*), aquela formada por unha preposición, un artigo e un pronome (*coa mesma*), baixo a do pronome (*mesma*)... No caso de que nunha expresión haxa dous constituíntes da mesma categoría, e esta sexa a categoría máis alta na escala de tódalas da unidade, esta ordenarase baixo a entrada do primeiro deses constituíntes que apareza na expresión (así, por exemplo, *a fume de carozo* colocarase na entrada *fume*).

Por outra banda, a presentación diferirá dependendo da relación existente entre o significado literal dos compoñentes da unidade fraseolóxica e o significado desta. No caso de que o significado literal do elemento ordenador participe, en calquera nivel de análise semántica, no significado global da unidade fraseolóxica, a expresión colocarase baixo a acepción do elemento ordenador que corresponda, precedida da marca UF (unidade fraseolóxica). Así, por exemplo:

diferencia *f* **1** O que distingue unha cousa doutra; *entre eses xemelgos a penas hai diferencias*. UF **a** **diferencia de loc prep** Denota a diferenza existente entre dous elementos de comparación; *o noso equipo, a diferenza do voso, xogaba con moitas baixas*. SIN **fronte a**. ANT **ó igual ca**. **2** Falta de acordo entre dúas ou máis persoas; *non se chegou a un acordo por diferencias entre os membros do comité (...)*.

Se o significado literal do elemento ordenador non participa no significado da unidade fraseolóxica, a expresión colocárase despois de tódalas acepcións do elemento ordenador, precedida da marca UF• (• serve para desvincular a unidade da derradeira acepción do elemento ordenador). Así, por exemplo:

can *m* 1 Mamífero doméstico... 2 Aparello con forma de ango... 3 Moeda antiga... UF• **can vello** *loc m* Persoa con moita experiencia, cauta e precavida; *non me veñas con lérias que eu son can vello e non me vas enganar.*

Finalmente, e como se pode observar nos exemplos anteriores, tódalas unidades fraseolóxicas van acompañadas dunha etiqueta que dá conta da súa categoría gramatical: *loc m, loc v i...*

2. Variación e sinonimia nas unidades fraseolóxicas

Interésannos neste traballo todos aqueles conxuntos de unidades portadoras dun mesmo significado. Dentro deses conxuntos hai que distinguir un primeiro grupo constituído por pares (tríos...) de unidades pertencentes a linguas funcionais distintas, isto é, opostas diatópica, diastrática e diafasicamente e un segundo grupo constituído por conxuntos de unidades de igual significado e pertencentes á mesma lingua funcional. Do primeiro grupo trataremos en 2.2. Centrarémonos agora no segundo, dentro do cal distinguiremos entre variantes e sinónimos.

2.1. Variación nunha mesma lingua funcional. Variación fronte a sinonimia

A existencia de variantes nas unidades fraseolóxicas, e dentro dunha mesma lingua funcional, é un feito comunmente admitido nos estudos de fraseoloxía. Así, por exemplo, Zuluaga (1980: 109) considera as expresións de igual significado *coger las de villadiego* e *tomar las de villadiego* como variantes dunha mesma unidade, como “variantes dunha mesma invariante”, coas palabras de Hjelmstev, mentres que *tomar las de villadiego* e *poner pies en polvorosa*, tamén de igual significado, serían expresións sinónimas pero non variantes. A diferenza entre variantes e expresións sinónimas viría dada por diverxencias na relación entre os significantes dunhas e outras:

“Las variantes fraseológicas son parcialmente idénticas en su estructura y en sus componentes; es decir, la variante se produce mediante sustitución de una parte de la expresión: de uno, o sólo algunos, de los elementos componentes” (Zuluaga 1980: 109).

Pola contra, nas expresións sinónimas non habería tal coincidencia parcial de significantes, de acordo co que se pode deducir do exemplo presentado por Zuluaga e referido máis arriba. Por outra banda, para este autor non é preciso que exista un elemento léxico común para falar de variación, basta con que se repita unha mesma estrutura. Así, considera que *de punta a punta*, *de pe a pa* e *de cabo a rabo* son variantes dunha mesma invariante, non meras expresións sinónimas.

Para outros autores, sen embargo, as variantes deben posuír, cando menos, un elemento léxico común. Esta é a opinión de Kunin (apud Tristán Pérez 1998: 303), que considera que as variantes son:

“variaciones de una unidad fraseológica, idéntica por la calidad y cantidad de los significados y por las funciones estilísticas y sintácticas, con un invariante léxico común, una composición léxica parcialmente diferente o un orden de palabras diferente”.

Agora ben, de acordo coas concepcións de Kunin e Zuluaga sobre a variación nunha mesma lingua funcional, as seguintes afirmacións deberían ser certas:

- As unidades fraseolóxicas *baixa-lo lombo* e *baixa-las costas* (‘traballar’) son dúas variantes, pois, ademais de comparti-lo mesmo significado e pertencer á mesma lingua funcional, teñen un elemento común (*baixar*) e elementos diferentes (*o lombo / as costas*).

- Polo mesmo motivo (neste caso o elemento común é *costas* e os elementos diverxentes *baixar* e *dobrar*), *baixa-las costas* e *dobra-las costas* son tamén variantes dunha mesma unidade.

- Pola contra, e dado que non hai invariante, *baixa-lo lombo* e *dobra-las costas* non son variantes dunha mesma unidade.

Agora ben, se *baixa-lo lombo* e *baixa-las costas* son variantes dunha mesma unidade, e *baixa-las costas* e *dobra-las costas* tamén o son (necesariamente desa mesma unidade) parece evidente que tamén *baixa-lo lombo* e *dobra-las costas* deben ser consideradas variantes, malia non teren ningún elemento en común. Pero se as concepcións de Kunin e Zuluaga nos levaron a unha afirmación que parece errónea ¿que é o que caracteriza as variantes? ¿Que caracteriza a parella

baixa-lo lombo / *dobra-las costas* que non atopemos na parella de unidades sinónimas *non dar pancada* / *non facer branca* ‘non facer nada, non traballar’? Cremos que a resposta está na proximidade (neste caso na coincidencia) entre os significados literais das unidades da primeira parella (*lombo* e *costas* son unidades léxicas sinónimas), fronte á diverxencia dos significados literais das unidades da segunda: ‘non dar ningún golpe’ / ‘non conseguir ningunha branca’². Deste xeito, coidamos que dúas ou máis unidades fraseolóxicas pertencentes á mesma lingua funcional e de igual significado deben ser consideradas como variantes cando os seus significados literais están próximos, isto é, cando son portadoras dunha mesma imaxe³, e deben ser consideradas como sinónimas cando os seus significados literais están afastados. É evidente que se se fala de proximidade, non se poden establecer límites precisos entre variación e sinonimia. Haberá casos evidentes de variación (cando os elementos que varían sexan sinónimos, *baixa-las costas* / *baixa-lo lombo*, *tirar pola borda* / *botar pola borda*) e outros menos claros, a medida que se afasten os significados literais das expresións. Agora ben, tendo isto en conta, e dado que non existen características formais que diferencien as variantes dos sinónimos, ¿sería xustificable a súa indistinción, e a consideración de tódalas unidades pertencentes a unha mesma lingua funcional e de igual significado como sinónimas? Esta visión ofrece algúns problemas:

En primeiro lugar, a maior parte dos dicionarios, dun xeito ou outro, distinguen entre variantes e sinónimos, sen que por detrás haxa, necesariamente, unha teoría fraseolóxica que sustente esa distinción. Tal diferenciación xorde moitas veces como unha resposta intuitiva ante a evidencia de que, por exemplo, *poñe-los pelos de punta* e *poñe-los pelos dereitos* (‘asustar’) son dúas formas distintas dunha mesma expresión, mentres que *poñer verde* e *poñer a pan pedir* son dúas expresións distintas de igual significado. Parece, pois, necesario dar conta desa intuición e respecta-la tradición lexicográfica que vén diferenciando variantes e sinónimos.

En segundo lugar, é evidente que, no ámbito das unidades fraseolóxicas e ó igual que sucede nas unidades monoverbais, moitas veces cómpre falar de sinonimia parcial e non de sinonimia total. Manténdonos nunha mesma acepción dunha unidade fraseolóxica, pode haber contextos nos que esa unidade sexa conmutable por outra sen

² A *branca* é unha antiga moeda.

³ Por suposto, referímonos exclusivamente ás unidades fraseolóxicas idiomáticas (nas que o significado individual e literal dos compoñentes non participa do significado da expresión), posto que nas non idiomáticas non cabe falar de imaxe: *ás costas* e *ó lombo* son locucións sinónimas na medida en que tamén o son *costas* e *lombo*.

variación do significado e contextos nos que tal conmutación non poida ter lugar. Agora ben, no caso da variación, tal distribución contextual non existe, as variantes (se o son) son sempre intercambiabes. Aínda que, por suposto, entre os sinónimos fraseolóxicos existen casos de sinonimia total (probablemente moitos máis ca entre as unidades monoverbais), se reunimos baixo un mesmo grupo, sen distinción, variantes e sinónimos non podemos dar conta do feito de que esas parellas (tríos...) de unidades fraseolóxicas cun significado literal próximo (e que nós chamamos variantes) son intercambiabes en tódolos contextos (ou, desde o punto de vista de quen os agrupa cos sinónimos, presentan sempre sinonimia total), mentres que aquelas outras parellas (tríos...) de unidades cun significado literal afastado (e que nós chamamos sinónimos) poden nalgúns casos ser só intercambiabes en certos contextos, isto é, poden presentar sinonimia parcial.

Como consecuencia do que acabamos de sinalar, cremos que é preciso distinguir, no conxunto de parellas (tríos...) de unidades fraseolóxicas de igual significado e pertencentes á mesma lingua funcional entre parellas (tríos...) de variantes e parellas (tríos...) de sinónimos⁴. Tal distinción, segundo xa indicamos, non ten límites precisos, de xeito que moitas veces resulta difícil a asignación a un ou outro grupo. Con todo, e desde un punto de vista práctico, pódense establecer unha serie de criterios que sirvan para sistematizala clasificación que o lexicógrafo (ou todo aquel que decida distinguir entre variantes e sinónimos) se ve obrigado a facer. Deste modo, consideramos que dúas (ou máis) unidades fraseolóxicas pertencentes á mesma lingua funcional e de igual significado son variantes, isto é, están próximas no seu significado literal, cando se cumpre algún destes requisitos:

- Os elementos variantes son sinónimos, totais ou parciais:
 - te-los pés na terra / te-los pés no chan* ('ter sentido, ser sensato')
 - poñe-los pelos de punta / poñe-los pelos dereitos / poñe-los pelos de espeto* ('asustar')
 - coma unha chispa / coma un raio* ('moi rápido')
 - baixa-lo lombo / baixa-las costas / dobra-las costas / dobra-lo lombo* ('traballar')
- Os elementos variantes ou as expresións no seu conxunto gardan algunha destas relacións semánticas:
 - 1 Hiperonimia-Hiponimia

⁴ Algúns autores (García-Page 1996, 1998) integran a variación dentro da sinonimia.

coñece-lo xénero / coñece-lo percal ('coñecer ben con quen trata un')

xuntar cabos / atar cabos ('reunir datos co fin de extraer unha consecuencia')

2 Todo-Parte

dobra-lo lombo / dobra-lo espiñazo ('traballar')

facen un traxe / cortar un traxe ('criticar')

3 Causa/Instrumento-Efecto

*dar lume cos dentes / facer chatolas cos dentes*⁵ ('estar moi enfadado')

andar en linguas / andar en ditos ('ser obxecto de murmuración')

4 Pertenza a un mesmo campo semántico, sempre que o trazo semántico compartido polos elementos sexa determinante para a súa aparición na unidade fraseolóxica⁶

non ir por aí a auga ó rego / non ir por aí a auga ó río ('non ser esa a intención ou a cuestión')

falar máis ca un avogado / falar máis ca un barbeiro / falar máis ca un sacamoas ('falar moito')

- As unidades teñen, no sentido literal, unha mesma implicación relativa a algún dos compoñentes, e esta implicación é necesaria para comprende-la relación entre o significado literal e o idiomático (figurado):

non cabe-lo corazón no peito / saí-lo corazón do peito ('ser moi bo')

Implicación: corazón grande. O corazón grande é metáfora para a bondade e a xenerosidade.

¿cortáronche [cortáronvos...] a lingua? / ¿coméronche [coméronvos...] a lingua? ('díselles a quen non fala')

Implicación: perda da lingua. Se non se ten lingua non se pode falar.

- Unha das unidades ten entre os seus constituíntes un pronome ou un clítico (trátase normalmente dun clítico de OD), mentres que a outra conta cun elemento de carácter léxico realizando a mesma función, que pode considerarse como referente daquel:

non o contar / non conta-lo conto ('morrer')

⁵ Moitas das unidades fraseolóxicas que nos serven para exemplificar-la exposición están tiradas da obra *Así falan os galegos* de López Taboada e Soto Arias.

⁶ Consideramos que é determinante se outros elementos que comparten ese mesmo trazo, hipoteticamente (antes da fixación da unidade) tamén poderían ser constituíntes da mesma.

non a rascar / non rascar bóla (‘non traballar, non facer nada’)

- As unidades comparten os mesmos elementos léxicos e só varían nos gramaticais, ou nos tradicionalmente así considerados, sexan libres ou ligados:

a roda de / en roda de (‘ó redor de’)

ter que ver / ter a ver (‘ter relación’)

enche-lo peto / enche-los petos (‘enriquecerse’)

- Unha das unidades pode considerarse como, ben a redución, ben a ampliación da(s) outra(s):

come-las papas / come-las papas na cabeza (‘ser máis alto’, ‘ser superior’)

dar voltas / dar voltas na cabeza (‘pensar, cavilar, reflexionar’)

- Os elementos variantes vencéllanse fundamentalmente por coincidencias formais, sendo o seu semantismo de pouca importancia para a conformación do significado da expresión:

tan bo é Xan coma o seu irmán / tan bo é Xan coma Pericán (‘serve para igualar dous individuos no negativo’)

Un caso paradigmático é o daquelas unidades que inclúen elementos que non teñen existencia fóra da expresión, moitos deles creados exclusivamente por razóns fónicas:

andar de ceca para a meca / andar de ceque para meque (‘andar dunha parte para outra’)

De acordo co exposto nesta mesma alínea, consideramos que dúas (ou máis) unidades fraseolóxicas de igual significado e pertencentes á mesma lingua funcional son sinónimas cando nelas non se dá ningunha das circunstancias que acabamos de sinalar.

Os criterios aquí presentados non pretenden en absoluto se-lo únicos válidos. Son simplemente unha mostra que pretende recolle-los casos máis evidentes de variación. É, pois, un modelo provisional susceptible de melloras e rectificacións derivadas do traballo cotián coas unidades fraseolóxicas.

2.1.1. Propostas de tratamento lexicográfico da variación e da sinonimia

Unha vez acordado qué unidades fraseolóxicas incluír no dicionario (seguindo os mesmos criterios empregados na selección de unidades monoverbais) e despois de diferenciar, no conxunto de ex-

presións de igual significado e pertencentes á mesma lingua funcional, entre variantes e sinónimos, o primeiro paso que cómpre dar é determinar, para cada parella (trío...) de variantes cuál é a forma base. Como sinala Tristán Pérez (1998: 304), esta adoita se-la variante máis frecuente, aínda que poden entrar en xogo outros criterios vinculados coa situación particular de cada lingua (no caso do galego, por exemplo, pódese escoller como forma base a expresión non coincidente co castelán, aínda non sendo a máis frecuente, precisamente para paliar-la perda de uso a que conduciu esa diverxencia, *bágoas de sangue* versus *lágrimas de sangue*). Todo dependerá, por suposto, de se eses criterios se empregan noutros ámbitos do dicionario nos que poidan ter aplicación.

A seguir, cómpre establecer un modelo de presentación das variantes que empregue remisións á forma base desde as expresións “secundarias”. Só naquela se proporcionará a categoría gramatical, definicións, exemplos e indicacións paradigmáticas (sinónimos, antónimos...). Por outra banda, na forma base darase conta das outras variantes existentes. Así, por exemplo:

leña *f* Conxunto de pólas... UF• **botarlle leña ó lume** *loc v i* Aumentalos problemas, avivar unha discordia; *eles xa estaban a mal e cos teus comentarios botaches máis leña ó lume*. VAR **botarlle aceite ó lume**.

aceite *m* Substancia... UF• **botarlle aceite ó lume** → **botarlle leña ó lume**.

fío *m* **1** Fibra... **2** Tea... (...). **9** O que dá continuidade... UF• **colgar dun fío** → **pender dun fío**, **fío do lombo** *loc m* Espiñazo, **pender dun fío** *loc v i* Atoparse nunha situación apurada, en grave risco; *a vida do meu curmán pende dun fío*. VAR **colgar dun fío**.

Repárese no feito de que, aínda que as expresións aparezan baixo a entrada dunha mesma palabra, as variantes “secundarias” deben ocupa-lo sitio que segundo a ordenación alfabética lles corresponde, dado que o usuario, en caso contrario, non necesariamente coñecedor da existencia da forma base, pode pensar que a expresión que busca está ausente ó non atopala no lugar esperado.

Se as variantes, de acordo coa ordenación alfabética e cos criterios categoriais empregados, teñen que aparecer en contigüidade, lematizaranse conxuntamente. Neste caso non hai unha forma base que sirva de referencia, de xeito que se perde a información implícita relativa ós niveis de frecuencia das variantes (ou, no seu caso, ás formas priorizadas polo lexicógrafo en relación con outros factores). Se

esta información é considerada esencial, prescindirase da lematización conxunta e manteranse as referencias parellamente a como se fai na entrada **fió**. Caso contrario, teríamos unha presentación como esta:

traxe *m* Vestido... UF• **cortar un traxe / facer un traxe** *loc v i* Calumniar, criticar [a alguén]; *eses amigos teus estanlle a facer un bo traxe ó novo profesor*. SIN **quita-lo pelelo / saca-lo pelelo**.

De tódolos xeitos, no caso de que o dicionario illustre as distintas acepcións das unidades con exemplos, estes poden servir indirectamente para informar da forma considerada base se se prescinde neles das variantes secundarias (como sucede na entrada anterior).

Se non hai problemas de espacio, o lexicógrafo pode optar por presenta-las variantes completas, como no exemplo (**cortar un traxe / facer un traxe, quita-lo pelelo / saca-lo pelelo**), pero o certo é que a penas se gaña en claridade en relación a outra presentación simplificada (**cortar / facer un traxe, quitar / sacar o pelelo**), na que son os elementos intercambiáveis os que se separan por unha liña oblicua. De calquera xeito, esta presentación simplificada debe evitarse sempre que poida resultar ambigua, complexa ou, en definitiva, escura (**non cabe-lo corazón no peito / saí-lo corazón do peito**).

Nas variantes por ampliación/redución, e sempre que a ordenación alfabética obrigue a unha presentación contigua, optaremos por colocar entre parénteses o elemento suprimible:

papa *f* 1 Substancia... // *pl* 2 Alimento... UF• **come-las papas (na cabeza)** *loc v i* 1 Ser máis alto; *o irmán pequeno cómelle as papas na cabeza ó resto da familia*. 2 Ser superior; *Mostovoi cómelle-las papas na cabeza a todos eses xogadores*.

As mesmas observacións feitas en relación á perda de información que carrea a lematización conxunta tipo (**cortar un traxe / facer un traxe**) son pertinentes aquí.

Para concluí-lo estudio lexicográfico da variación, cómpre tratar un caso particular que afecta a unidades fraseolóxicas e unidades monoverbais. Trátase daquelas expresións (fundamentalmente locucións substantivas e adxectivas) que posúen o mesmo significado ca un dos compoñentes da unidade tomado illadamente (normalmente, aínda que non sempre, o núcleo)⁷: *calzado* e *calzado dos catro pés* (‘temperamental’), *laretas* e *laretas das feiras* (‘persoa que fala de

⁷ O mesmo fenómeno pode encontrarse entre os compostos: *fogos* e *fogos de artificio*.

máis’), *xan* e *xan de debaixo da cama* (‘home apoucado, de pouco carácter e facilmente manexable’), *botado* e *botado para diante* (‘(persoa) decidida, ousada’), *cara* e *cara lavada* (‘(persoa) que actúa con descaro’)...

Entre as unidades fraseolóxicas presentadas é preciso distinguir dous grupos en relación cos elementos que complementan a palabra que pode empregarse illadamente co mesmo significado de toda a expresión. O primeiro estaría constituído por aquelas expresións nas que os elementos que complementan a palabra que pode empregarse illadamente están vinculados no seu significado literal cun valor semántico desta diferente ó que posúe como variante monoverbal. A unidade fraseolóxica pode se-la forma orixinaria e a unidade monoverbal o resultado dunha redución ou, pola contra, esta última puido dar lugar, por un proceso de ampliación, á primeira. A unidade monoverbal necesariamente ha de ser figurada, e é co seu significado literal co que se relacionan os complementadores. Son exemplos deste tipo *calzado dos catro pés*, *botado para diante* e *cara lavada*⁸. No caso de que, de acordo cos criterios de ordenación escollidos, a unidade fraseolóxica e a unidade monoverbal tivesen que recollese baixo unha mesma entrada, a unidade fraseolóxica situarase despois de tódalas acepcións da unidade monoverbal precedida da marca UF•. Parellamente ó tratamento proposto para a variación entre unidades fraseolóxicas, escollerase unha forma base á que remitirá a variante “secundaria”. Así, por exemplo:

cara a & m/f 1 (Persoa) que actúa con descaro; *teu irmán é un cara que me lambeu tódolos cartos*. VAR **cara lavada**. //f 2 Parte anterior... (...). 8 Superficie... UF• **cara lavada loc a & m/f** → acepción 1⁹.

No caso de que se considere como forma base *cara lavada*, esta sería a presentación:

cara a & m/f 1 → **cara lavada**. //f 2 Parte anterior... (...). 8 Superficie... UF• **cara lavada loc a & m/f** (Persoa) que actúa con descaro; *teu irmán é un cara lavada que me lambeu tódolos cartos*. VAR **cara**.

⁸ *Dos catro pés* relaciónase co significado de *calzado* ‘con zapatos, botas...’ e non co de ‘temerario’, *para diante* vincúlase co valor de *botado* ‘inclinado’ e non co de ‘decidido, ousado’ e *lavada* co valor de *cara* ‘parte anterior da cabeza’, non co de ‘(persoa) que actúa con descaro’.

⁹ Dado que a etiqueta categorial non é a mesma para a unidade monoverbal e para a fraseolóxica (*a & m/f, loc a & m/f*) cada variante irá aquí acompañada da súa propia marca.

Se a unidade fraseolóxica e a unidade monoverbal teñen que colocarse baixo entradas distintas, a presentación é semellante, pero no caso de que se tome como forma base a unidade monoverbal, ha de remitirse na unidade fraseolóxica a aquela, citándoa e, ó tempo, indicando o número de acepción que cumpra.

O segundo grupo estaría constituído por aquelas unidades nas que os elementos que complementan a palabra que pode empregarse illadamente co mesmo significado de toda a expresión están vinculados con ese significado. Trátase sempre de ampliacións dunha primitiva unidade monoverbal, que pode ou non ser figurada. Son exemplos deste tipo *laretas das feiras* e *xan de debaixo da cama*. Estas ampliacións xorden normalmente cunha finalidade expresiva, intensificadora. Na medida en que ese valor engadido se mantén, non se pode considerar que as unidades fraseolóxicas e as unidades monoverbais son variantes, pois non hai coincidencia de significados. Con todo, co paso do tempo, o efecto expresivo achegado polos elementos novos é susceptible de perderse, de xeito que ámbolos dous significados poden chegar a igualarse. Cremos que, neste caso, e se de acordo cos criterios de ordenación que seguimos, a unidade monoverbal e a unidade fraseolóxica teñen que aparecer na mesma entrada, esta última debe colocarse despois da acepción coa que está vinculada, precedida da marca UF (fronte ás expresións do grupo anterior, situadas ó final da entrada e introducidas por UF•). De calquera xeito, se se considera como forma base a unidade monoverbal, non é necesaria marca de ningún tipo. Así, por exemplo:

laretas *m/f* Persoa que fala de máis; *non lle digas nada ó seu pai, que é un laretas e logo llelo conta ós amigos*. VAR **laretas das feiras**.

Si é preciso, pola contra, se se toma como forma base a unidade fraseolóxica:

laretas *m/f* → **laretas das feiras**. UF **laretas das feiras** *loc m/f* Persoa que fala de máis; *non lle digas nada ó seu pai, que é un laretas das feiras e logo llelo conta ós amigos*.

Pódese aforrar espacio cunha presentación coma esta:

laretas *m/f* → UF **laretas das feiras** *loc m/f* Persoa que fala de máis; *non lle digas nada ó seu pai, que é un laretas das feiras e logo llelo conta ós amigos*.

Con ningunha das dúas últimas presentacións é necesario remitir na unidade fraseolóxica á unidade monoverbal (VAR *laretas*), dado que a propia estrutura da entrada proporciona información sobre a súa existencia.

Por último cómpre trata-la presentación da sinonimia nas unidades fraseolóxicas. O certo é que poucos son os comentarios que se poden facer, dado que, como ben se deduce do indicado en *I.*, defendemos un tratamento parello ó da sinonimia nas unidades monoverbais. Así, se nestas últimas temos unha presentación como esta,

gomo *m* Vultiño... SIN *botón, abrocho*.

abrocho *m* Vultiño... SIN *botón, gomo*.

nas unidades fraseolóxicas teremos,

golpe *m* 1 Efecto resultante... (...). 4 Acontecemento... UF• **non dar golpe** *loc v i* Non facer nada, non traballar; *as miñas compañeiras non dan golpe nin cando teñen exames*. VAR **non dar pancada**. SIN **non facer branca**.

branco **-a** *a* Que é da cor... (...). //m 5 Cor branca... //f 6 Nota... UF• **non facer branca** *loc v i* Non facer nada, non traballar; *non fixo branca en todo o día e aínda así, queixábase do canso que estaba*. SIN **non dar golpe / pancada**.

2.2. Variación diatópica, diastrática e diafásica. Caracterización xeral

Da mesma maneira que no conxunto de unidades monoverbais existen oposicións entre elementos de igual significado, pero pertencentes a linguas funcionais distintas (*fento / feito, cantar / cantare, papar / comer*), tamén no conxunto de unidades fraseolóxicas encontramos oposicións do mesmo tipo (diatópicas, diastráticas e diafásicas). Cómpre distinguir, neste último conxunto, dous subconxuntos de oposicións en relación coas características das variantes:

-En primeiro lugar, existen parellas (tríos...) de unidades que son portadoras dunha mesma imaxe, isto é, que están próximas no seu sentido literal. Podemos distinguir dous subgrupos:

1 O daquelas unidades constituídas por elementos pertencentes, fóra da expresión, a linguas funcionais distintas:

abri-la boca / abri-lo bico ('falar')

cabeza de ameneiro / cabeza de amieiro ('ignorante')

2 O daquelas unidades constituídas por elementos pertencentes, fóra da expresión, a unha mesma lingua funcional:

irse ó outro mundo / irse ó outro barrio ('morrer')

estira-la pata / estira-lo rabo ('morrer')

- En segundo lugar, existen parellas (tríos...) de unidades que non son portadoras dunha mesma imaxe, isto é, que non están próximas no seu sentido literal. Tamén se poden establecer dous subgrupos:

1 O daquelas unidades constituídas por elementos pertencentes, fóra da expresión, a linguas funcionais distintas:

no quinto carallo / no cabo do mundo ('moi lonxe')

de mala hostia / de mal aire ('de mal humor')

2 O daquelas unidades constituídas por elementos pertencentes, fóra da expresión, a unha mesma lingua funcional:

pasar a mellor vida / deixa-la ferramenta ('morrer')

*o dos ollos grandes / o das orellas curtas*¹⁰('lobo')

2.2.1. *Propostas de tratamento lexicográfico das variantes diatópicas, diastráticas e diafásicas*

De acordo co exposto na Introdución, o tratamento lexicográfico que consideramos máis axeitado é aquel que se achega, no máximo posible, ó tratamento deste tipo de variantes nas unidades monoverbais. Deste xeito, cómpre botar unha ollada ós dicionarios existentes para determinar cuál é a presentación máis habitual.

Dada a intención normativa de cando menos a maior parte dos dicionarios galegos actuais, é habitual atopar termos que, aínda que aceptados na norma, remiten a outra forma que se considera preferible e máis recomendable. Na maior parte dos casos estamos ante variantes fonéticas que adoitan ter unha distribución diatópica ou diastrática. Así, por exemplo, no *DRAG*, temos presentacións como esta:

arrecadar *v.t.* V. **recadar**.

recadar *v.t.* **1** Xuntar... (...). **3** Reunir... ♦ Tamén se di **arrecadar**¹¹.

No *DLG* temos estoutra presentación:

arrecadar Mellor **recadar**.

(en **recadar** non hai ningunha referencia a **arrecadar**).

¹⁰ Designacións para o *lobo* de, respectivamente, Allariz e Guitiriz, segundo Montero (1981: 149).

¹¹ O símbolo ♦ indica que o que segue é válido para todo o anterior.

Cando dúas ou máis unidades fraseolóxicas se diferencian exclusivamente pola presenza deste tipo de elementos, o seu tratamento debe ser coherente co que acabamos de ver. Así, por exemplo (adoptando o modelo do *DRAG*):

moito -a indef & adv V. moito. UF• **como moito loc adv V. como moito.**

moito -a indef 1 Indica... // **adv 2** Indica... ♦ Tamén se di **moito**. UF• **como moito loc adv** Considerando o máximo posible; *Ana, como moito, ten cincuenta anos*. Tamén se di **como moito**.

Sen embargo, se en tódalas unidades fraseolóxicas que se recollen baixo a mesma entrada, as variantes son intercambiáveis, a presentación pode simplificarse. Na entrada da forma non recomendable, a referencia á outra variante (a preferible) entenderase como válida para tódalas circunstancias nas que pode aparecer esta. Teremos así, simplemente:

moito -a indef & adv V. moito.

Na entrada da variante recomendada, a referencia á outra forma aparecerá despois das unidades fraseolóxicas, de xeito que poderá entenderse como aplicable para todo o anterior (incluídas unidades fraseolóxicas):

moito -a indef 1 Indica... // **adv 2** Indica... UF• **como moito loc adv** Considerando o máximo posible; *Ana, como moito, ten cincuenta anos*. ♦ Tamén se di **moito**.

De calquera xeito, o tratamento presentado aquí é válido para aqueles casos nos que a unidade fraseolóxica ten como elementos ordenadores as variantes. En caso de que non sexa así, débese informar na entrada da palabra ordenadora de tódalas variantes existentes. Así, por exemplo:

moa f 1 Cada un dos dentes... (...). **4 Pedra...** UF• **arregaña-la moa loc v i V. regaña-la moa, regaña-la moa loc v i Rir; non regañes tanto a moa e traballa máis**. Tamén se di **arregaña-la moa**.

Fronte a este tipo de tratamento, podemos encontrar nos dicionarios galegos unha presentación distinta noutros casos nos que tamén manexamos variantes pertencentes a linguas funcionais diferentes. Son normalmente variantes diatópicas, moitas veces meras

variantes fonéticas, perfectamente aceptadas e recomendables, pero cunha distribución desigual que xustifica a preferencia por unha delas, a máis usual. Esta preferencia ponse de manifesto de distinta maneira dependendo do dicionario que escollamos. Así, por exemplo, no *DRAG*, a variante máis usual emprégase como definidor sinónimo na de menor extensión, mentres que na entrada da primeira aparece unha definición por paráfrase. Neste artigo, ademais, a variante menos frecuente preséntase entre os sinónimos:

ameneiro *s.m.* Amieiro. *Os ameneiros asombraban toda a beira do río. Fixo unhas zocas de ameneiro.* SIN **abeneiro**.

amieiro *s. m.* **1** Árbore... **2** Madeira... ◆ SIN **abeneiro, ameneiro**.

No *DLG* remítese na variante menos usual á máis frecuente e nesta introdúcese en ocasións a primeira como termo sinónimo, aínda que non sistematicamente (compárese a entrada que nos serve de exemplo co tratamento das variantes *rula / rola* no devandito dicionario):

ameneiro [e] *s. m.* Var. de **amieiro**.

(non hai referencia de ningún tipo a **ameneiro** en **amieiro**).

Cando as variantes, por mor da ordenación alfabética, teñen que aparecer en contigüidade, o habitual é a súa lematización conxunta. Así, tanto no *DRAG* como no *DLG*, atopamos un lema como este: **predispoñer** ou **predispor**.

Segundo acabamos de ver, no *DRAG*, e menos claramente no *DLG*, tal tipo de variantes son consideradas non como tales, senón como expresións sinónimas (a presenza do rótulo SIN na entrada da variante máis usual non deixa lugar a dúbidas). Como indicamos, trátase normalmente de variantes diatópicas, pero a ausencia de marcas xeográficas no dicionario implica a súa consideración como formas simplemente sinónimas, sen ningún outro engadido. En coherencia con esta visión, as unidades fraseolóxicas que se diferencien exclusivamente pola presenza de tales elementos (elementos sinónimos no dicionario) deben considerarse como variantes tal e como as entendemos en 2.1., e presentar un tratamento similar. Así, por exemplo:

pór *vt/p* poñer; *sempre puña o sombreiro sobre a mesa.* UF• **pór pingando** → **poñer pingando**.

poñer *vt* **1** Facer que... (...). // *vp* **13** Quedar... (...). ◆ SIN **pór**. UF• **poñer pingando** *loc v t* Criticar severamente [a alguén]; *os veciños do quinto puxeron pingando ós do sexto.* VAR **pór pingando**.

Ante variantes diafásicas o tratamento habitual é tomar como definidor sinonímico a variante da lingua estándar e sinala-la diferenca de rexistro nas outras formas, con etiquetas como *pop*, *col*, *fam*... Así, por exemplo, no *DRAG*:

humedén *s.f.* pop. Humidade. *Pon a roupa ó lume para quitarlle a humedén.*

No *DLG*:

manducar *v.col.* Comer.

Esta mesma presentación debería empregarse para o tratamento de unidades fraseolóxicas opostas diafásicamente. Con todo, cómpre facer unha serie de precisións. En primeiro lugar, e dado que, como vimos en *I.*, o significado de unidades monoverbais e unidades fraseolóxicas é do mesmo tipo, non se debe establecer unha liña divisoria entre unhas e outras que nos impida considerar unha unidade fraseolóxica como unha variante diafásica dunha unidade monoverbal. Así, por exemplo, *morrer* e *estira-la pata* poden entenderse como variantes: *morrer* pertence á variedade estándar, *estira-la pata* á coloquial. Por outra banda, dado que non estamos ante meras remisións, senón ante *definidores* sinonímicos, cómpre emprega-lo termo máis xeral posible, aquel coñecido por todos e que non ofrezca problemas de comprensión. En boa parte dos casos este termo é unha unidade monoverbal e non unha unidade fraseolóxica. Amais disto, cómpre sinalar que as oposicións diafásicas entre unidades fraseolóxicas adoitan establecerse entre graos de coloquialidade (*mete-lo nariz / mete-la napia*) ou entre coloquialidade e vulgaridade (*ir a pique / ir ó carallo*), pero máis raramente entre unidades da variedade estándar e unidades coloquiais ou vulgares.

Unha vez feitas as precisións anteriores, ¿como trata-las variantes diafásicas nas unidades pluriverbais? No caso de estarmos ante variantes próximas no seu significado literal, e aínda que ningunha delas pertenza á variedade estándar, parece necesario dar conta desa relación no dicionario. Por iso, a mellor solución, se cadra, é a de empregar como definidor sinonímico na variante máis afastada do estándar a variante do estándar ou da variedade máis achegada a este próxima (ou coincidente) no significado literal. Así, por exemplo:

napia *f* (col pex) Nariz; *o teu amigo ten unha napia enorme*. UF• **mete-la napia** *loc v i* mete-lo nariz; *encántalle mete-la napia na vida dos mais*.

nariz *m* Parte da cara... UF• **mete-lo nariz** *loc v i* (col) Entremeterse [nos asuntos alleos]; *o veciño do sexto sempre está a mete-lo nariz nos meus asuntos*.

Na expresión pertencente á variedade estándar ou á máis próxima a esta, poderá informarse da existencia da outra variante, dependendo de cál sexa o criterio empregado nas unidades monoverbais (non adoita haber sistematicidade a este respecto; con todo, se tal información aparece, as variantes agrúpanse cos sinónimos, marcándose asemade a diferenza de rexistro). No caso de estarmos ante variantes afastadas no sentido literal, o máis axeitado parece escoller unha forma da variedade estándar como definidor sinonímico para as variantes das outras linguas funcionais. Así, por exemplo:

pata *f* **1** Cada unha das... **2** Cada un dos... UF• **estira-la pata** *loc v i* (col pex) Morrer; *o protagonista da película estira a pata nun accidente de coche*.

Se non hai unha unidade da variedade estándar que se poida empregar como definidor sinonímico (téñase en conta a complexidade do significado de moitas unidades fraseolóxicas), recorrerase a unha definición por paráfrase. Así, por exemplo:

carallo *m* (vulg) **1** Pene... //interx **2** Indica... UF• **no quinto carallo** *loc adv* Moi lonxe; *non podemos ir a pé porque vive no quinto carallo*. **cabo** *m* **1** Parte final... (...). **6** Persoa que... UF• **no cabo do mundo** *loc adv* (col) Moi lonxe; *comprou unha casa no cabo do mundo para estar só*.

Cando o rexistro da palabra ordenadora coincide co das unidades fraseolóxicas que a conteñen, non é preciso repetila marcación diafásica en cada unha delas (como sucede coas expresións *mete-la napia* e *no quinto carallo*). Por suposto, na Introducción do dicionario débese informar ó usuario de todos aqueles aspectos que, como este (ou os criterios de ordenación das unidades, o significado de marcas como UF•...) inflúen na correcta utilización da obra e no mellor aproveitamento da información que proporciona.

3. Conclusións

Non é necesario insistir aquí no carácter complexo das unidades fraseolóxicas, pois é un feito ben coñecido por todos. Unha das manifestacións máis claras desa complexidade atopámola no ámbito da variación, sexa nunha mesma lingua funcional ou entre linguas funcionais distintas. Por outra banda, non cabe nega-las evidentes concomitancias entre as unidades fraseolóxicas e as unidades monoverbais, concomitancias que comezan xa na equivalencia dos tipos de significado que as caracterizan. Coincidencias e peculiaridades distintivas deben ter un reflexo no dicionario: cómpre buscar tratamentos paralelos alí onde hai aspectos comúns pero respectando sempre as particularidades de cada tipo de unidade. Isto foi o que pretendemos en relación ó tratamento da variación (e da sinonimia) nas unidades fraseolóxicas. En ocasións tivemos que buscar propostas novas para realidades características de tal tipo de unidades (variantes dentro dunha mesma lingua funcional), outras veces foi suficiente con aplica-lo tratamento das unidades monoverbais ás fraseolóxicas (sinonimia) e finalmente, outras veces tivemos que adaptar tratamentos das primeiras ás segundas tentando respecta-la diversidade propia destas últimas (variantes en linguas funcionais distintas). Somos conscientes de que este traballo non supón máis que un pequeno paso na fraseografía galega¹². Con todo, esperamos que contribúa a fomenta-lo interese por esta nova subdisciplina e que este interese dea pé, á súa vez, a unha sempre benvida mellora dos dicionarios.

¹² Un dos temas centrais do *I Coloquio Galego de Fraseoloxía* foi precisamente o tratamento das unidades fraseolóxicas no dicionario, isto é, a fraseografía. Consúltense a este respecto as actas do citado coloquio (Ferro Ruibal 1998).

Referencias bibliográficas

1. Dicionarios empregados

- García, C. / González González, M. (dirs.) (1997): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega.
- López Taboada, C. / Soto Arias, M. R. (1995): *Así falan os galegos. Fraseoloxía da lingua galega. Aplicación didáctica*. A Coruña: Galinova.
- Xove Ferreiro, X. (coord.) (1995): *Diccionario da lingua galega*. Vigo: Obradoiro / Santillana.

2. Monografías e artigos

- Álvarez de la Granja, M. (1996): *Tratamento lexicográfico das expresións fixas. Unidades con estrutura “verbo + obxecto directo” no Diccionario Xerais da Lingua*. Memoria de licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.
- Álvarez de la Granja, M. (1997): “As expresións fixas nos dicionarios galegos”, *Cadernos de Lingua* 15, 71-95.
- Bárdosi, V. (1992): “Problèmes posés par le traitement lexicographique des figés dans les dictionnaires français”, *Fremdsprachen Lehren und Lernen* 21, 104-116.
- Ferro Ruibal, X. (coord.) (1998): *Actas do I Coloquio Galego de Fraseoloxía*. Santiago: Xunta de Galicia.
- García-Page, M. (1996): “Sobre las variante fraseolóxicas en español”, *Revista Canadiense de Estudios Hispánicos* XX/3, 477-490.
- García-Page, M. (1998): “Expresión fija y sinonimia”, in G. Wotjak (ed.), 83-95.
- Haensch, G. et alii (1982): *La lexicografía*. Madrid: Gredos.
- Montero, E. (1981): *El eufemismo en Galicia (en comparación con otras áreas romances)* [= Anexo 17 de *Verba*]. Santiago de Compostela: Universidade.
- Tristá Pérez, A. M. (1998): “La fraseología y la fraseografía”, in G. Wotjak (ed.), 297-305.
- Wotjak, G. (ed.) (1998): *Estudios de fraseología y fraseografía del español actual*. Frankfurt / Madrid: Vervuert / Iberoamericana.
- Zuluaga, A. (1980): *Introducción al estudio de las expresiones fijas*. Frankfurt: P. D. Lang.